

עיונים בפירושי ר' יוסף נחמיאש*

א. פירושי ר' יוסף נחמיאש למגילת אסתר

רבי יוסף בן יוסף נחמיאש (להלן: ריני"ח) נולד בעיר טולידו אשר בספרד, בראשית המאה הארבע-עשרה¹. לפי עדות עצמו היה תלמידו של הרא"ש². מפירושו על סדר העבודה³ אפשר להסיק, כי היה תלמיד חכם, הבקי בתורה ובהלכה. חיבורו התלמודי הנוסף שנדפס הוא פירושו על מסכת אבות⁴, שבו הוא מצטט מפירושיהם של רבים מחכמי ספרד בימי ובדורות שקדמו לו. ריני"ח חיבר גם פירושים למקרא, ולדעת נויבאוואר, כמעט ברי, שביאר את מרבית ספרי המקרא⁵. בדפוס ראו אור פירושיו על מגילת אסתר⁶, על ספר משלי⁷ ועל ספר ירמיה⁸. אולם מעדויות שלו עצמו ושל חכמים אחרים עולה, כי ביאר גם את כל התורה, את ספר תהלים ואת מגילת קהלת. בנוסף, חיבר תחינות ובקשות, וכנראה שגם חיבור באסטרונומיה בלשון הערבית, בשם 'נור אלעאלס' (=אור עולם)⁹. פירושו של ריני"ח נשתמר רק בשבעת הפרקים הראשונים של מגילת אסתר. בהמשך כתב-היד מופיע פירוש לפרקים ט'-י', ולדעת המהדיר פירוש זה אינו אלא פירוש ראב"ע עם שינויים מעטים. מאמר זה מבוסס אפוא על פירוש הריני"ח לשבעת הפרקים הראשונים במגילה. במאמר זה ננסה לעמוד על כמה ממאפייניו של פירוש ריני"ח על מגילת אסתר, העוברים כחוט השני גם בחיבוריו האחרים. זאת במטרה ללמוד על דרכי פרשנותו ועל המקורות שמהם שאב את ביאורו למקרא.

* להולדת בתי בת-אל חנה.

¹ ריני"ח היה תלמידו של הרא"ש (ראה להלן), אשר נפטר בשנת 1327, ומכאן נויבאוואר מסיק, שהוא נולד לקראת התחלת המאה הארבע-עשרה. ראה: Adolf Neubauer, "Literary Gleanings", JQR (o.s.) 5 (1893), p. 709.

² בפירושו למגילת אסתר (גי, יג; וראה דיון בפירושו זה להלן) הוא מספר: "ושאלתי מרי הרא"ש נרו והשיב..."; בפירושו למסכת אבות הוא מביא ביאור של "מורי הרא"ש ז"ל" (מט, ע"ב; עפ"י תיקון המהדיר שם); בפירושו לסדר העבודה הוא מסביר מדוע נטל על עצמו את מלאכת הפירוש ובין השאר הוא כותב: "... לכן נטלת על עצמי, אני צעיר בני הישיבה, לפרש סדר העבודה שרגילים לומר ביום הכיפורים. ובלמדי מסכת יומא לפני מרנא ורבנא אשר נר"ו הלכתי על סדר הגמרא לפרש כל הסדר, ואם ימצא טעות בדברי, אני התלמיד טועה וכבוד רבנו נר"ו יהיה מונח במקומו" (פירוש סדר העבודה, עמ' 1).

³ יצא לאור על-פי כתב-יד עם הערות ע"י משה אריה במברגר, בתוך: Jahrbuch der Jüdisch-Literarischen Gesellschaft 6 (1909) ולאחרונה בתוך קובץ, הכולל את פירושי רבי יוסף נחמיאש על משלי, מגילת אסתר, ירמיה, פרקי אבות וסדר עבודת יום הכיפורים, ירושלים, תש"ל (?).

⁴ יצא לאור על-ידי מ"א במברגר, פאקס, תרס"ז, ובקובץ הני"ל.

⁵ נויבאוואר (לעיל, הערה 1), עמ' 710.

⁶ יצא לאור על-ידי הני"ל, פרנקפורט, תרנ"א; פודגורזע, תרנ"ט, ובקובץ הני"ל.

⁷ יצא לאור על-ידי מ"א במברגר ושי"א פוזננסקי, ברלין, תרע"ב, ובקובץ הני"ל.

⁸ יצא לאור על-ידי מ"א במברגר, JLG 9 (1911) [פרקים א-ח]; 10 (1912) [פרקים ט-ב].

⁹ לפירוט נוסף ראה נויבאוואר, עמ' 709-712, ובהקדמותיו של מ"א במברגר למהדורתו, ובמיוחד בהקדמה לפרקי אבות.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

בהקדמתו לפירוש רינ"ח מסביר (בדף ג, ע"א), כי נטל על עצמו לבאר את המגילה כחלק מחובתו הדתית לתאר את גבורותיו של הקב"ה, הנובעת מהכרת נפלאותיו אשר עשה עם ישראל: "צא ולמד מה ביקש המן הרשע וישוב עמלו בראשו ועל קדקדו חמסו ירד' (תהלים, ז', יז). לכן יאות לבני ישראל לעבוד אלוהים מאהבה ומיראה, כי היא תכלית העבודה, כי האהוב איננו שוכח, והירא איננו עובר. לזאת אני, הדל באַלְפִי, חצני נְעָרְתִי (על-פי נחמיה, ה', יג) לבאר נסיו ונפלאותיו במגילת אסתר כפי יכולתי, וילאדם מערכי לב ומה' מענה לשוֹן' (משלי, ט"ז, א)".

היחס לדרשות חז"ל

רינ"ח מרבה להביא בפירושו את דרשות חז"ל על המגילה, לעתים בליווי מלות הערכה לפירושיהם. בביאורו למלים: "והשתיה כדת אין אַנְס" (א', ח) הוא מביא את דרשת חז"ל, שלפיה השקה אחשוורוש כל אחד מהמסובים מיין מדינתו (מגילה, יב, ע"א), ואחריה דרשה נוספת: "דבר אחר: 'אין אנס' - בין נסך. וכמה נאה פירוש זה אחר 'והשתיה כדת', כלומר: והשתיה כדת וכהלכה. מה טעם? לפי ש'אין אנס' בין נסך"¹⁰; בביאורו למלים: "ובמות אביה ואמה לקחה מרדכי לו לבת" (ב', ז) הוא כותב, כי על-פי הפשט לא הייתה אסתר אישתו של מרדכי, שהרי "המלך ציווה לקבץ בתולות, איך היה סומך על הנס לומר בתולה היא". והוא מוסיף: "אבל דרש רבותינו אמת, האומרים: 'אל תקרי לבת אלא לבית'¹¹. במקרה אחד רינ"ח מביא מספר דרשות ומכריע ביניהן. במהלך דיונו בפסוק "והשקות בכלי זהב וכלים מכלים שונים" (א', ז) הוא מביא ביאור פשטי, שלפיו היו הכלים רבים, "עד שלא היה יכול אדם לדעת עינם [=צבעם] מרוב רבותם, לכך אמר: 'יכלים מכלים שונים', מגזרת 'שינוי', והוא תואר, כמו: 'ועם שונים' (משלי, כ"ד, כא)"¹². אחר-כך הוא מביא את דברי המדרש, שלפיו הביא אחשוורוש את כלי המקדש שהובאו מירושלים על-ידי נבוכדנצר, וכל הכלים האחרים שהיו באותו מעמד נשתנו לפני כלי בית ה'¹³, אולם הוא מכריע לטובת פירוש מדרשי אחר, שהוא מביאו מבלי לציין כלל כי יסודו במדרש: "ואני מפרשו: 'יכלים מכלים שונים' - מי שהיה שותה בכוס, לא היה שונה ושותה, אלא מכניסו ומוציא אחר"¹⁴.

פירושים פשטיים

אף על פי שהפרשנות על דרך הדרש היא המאפיינת את ביאורו של רינ"ח למגילה, אין הוא נמנע מלהביא ביאורים פשטיים לצד דרשות חז"ל. בביאורו על "להביא את ושת

¹⁰ מגילה, ה, ע"ב. לדרשת חז"ל ראה: אסתר רבה, פרשה ב.

¹¹ לדרשת חז"ל ראה: מגילה, יג, ע"א.

¹² מדרש לקח טוב, בתוך: ספרי דאגדתא על מגילת אסתר, מהדורת שלמה בובר, וילנה, תרמ"ז [ד"צ ירושלים], דף מה, ע"ב. הפירוש הובא גם על-ידי ראבי"ע ופרשנים אחרים.

¹³ אסתר רבה, פרשה ב; פרקי דרבי אליעזר, ורשה, תרי"ב [ד"צ ירושלים, תש"ל], פרק מ"ט ומדרשים נוספים.

¹⁴ למקור הדרשה ראה: "מדרש פנים אחרים", נוסח ב, בתוך: ספרי דאגדתא על מגילת אסתר, ל, ע"א; מדרש לקח טוב על אסתר, בתוך: הני"ל, מה, ע"ב; אגדת אסתר, מהדורת שלמה בובר, קראקא, תרנ"ז [ד"צ ישראל], ו, ע"ב.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המלכה לפני המלך" (א', יא) הוא כותב: "הדרוש ידוע, שציווה להביאה ערומה (מגילה, יב, ע"ב), אבל הפשט אמר: כתר מלכות, והוא החן [צ"ל: הדין] לשאר תכסיסין, 'להראות את העמים והשרים את יפיה כי טובת מראה היא"; בביאורו על דברי אחשורוש לאסתר: "ומה בקשתך עד חצי המלכות וינתן לך" (ה', ג) הוא מביא את דרשת חז"ל: "יעד חצי המלכות' ולא דבר החוצץ במלכות" (מגילה, טו, ע"ב), דהיינו: "בית המקדש שכורש ציווה לבנותו וחזר בו, ועמד אחשורוש וביטל המלאכה". אח"כ הוא מוסיף: "והפשט: אפילו אם תבקשי חצי המלכות יינתן לך"; קודם שהוא מצטט את דרשת חז"ל, שלפיה מוסב הפסוק "בלילה ההוא נדה שנת המלך" (ו', א) על מלכו של עולם (מגילה, טו, ע"ב), ריני"ח מביא ביאור פשטי, שלפיו נדה שנתו של המלך אחשורוש, משום שהזמנת המן על-ידי אסתר להשתתף במשתה שהיא עתידה לערוך למחרת היום עוררה בקרבו חששות, שמא השניים זוממים להורגו, "ודרך המלכים, כשתדד שנתם, להביא לפניהם משלים וחידות להשתעשע בהם, וזהו ענין הבאת ספר הזכרונות".

יתרה מזאת, למרות הדרשות הרבות השזורות בכל פירושו, ריני"ח רואה עצמו כפשטן ולא כדרשן. לאחר שהסביר מדוע היה זה דווקא ממוכן אשר יעץ לאחשורוש להעביר את ושתי ממלכותה, אף שהיה הזוטר שביועצי המלך, הוא מביא את דרשת חז"ל, שלפיה "ממוכן זה המן" (מגילה, יב, ע"ב), ומסיים: "ודבריהם דברי אלוהים חיים, אבל לפרש פשוטו של מקרא באתי" (א', טז).

מקורותיו של ריני"ח

בחיבוריו ריני"ח מרבה לצטט מפירושיהם של חכמי ישראל בימי-הביניים בכלל, ובספרד בפרט. בנוסף לרש"י, ראב"ע ורד"ק, שאת ביאוריהם הוא מביא פעמים רבות, מצויים בחיבוריו פירושים של רב סעדיה גאון, רב האי גאון, הרמב"ם, ר' שמואל הנגיד, ר' יוסף קמחי, רבי יונה מגירונדי, ר' בנימין הברגלוני, ר' אברהם בן שושן, ר' דוד בן שושן, ר' ישמעאל בן יוסף, ר' אפרים אבזמרה, ר' משה בן נחמיאש, ר' טודרוס הלוי, ר' יעקב גיאני, ר' ישראל בן יוסף ואחרים. במקרים רבים הוא מצטט פירושים של חכמים אלה גם מבלי לנקוב בשמם.

בפירושו למגילת אסתר ריני"ח מביא ביאורים בשם רס"ג (א', ד), ראב"ע (שלוש פעמים: ה', ח; יא; ז', ה)¹⁵, רד"ק (ז', ח), הרא"ש (ג', יג), בנו - רבי יעקב בעל הטורים (ה',

¹⁵ השפעת ראב"ע על ריני"ח הייתה רבה ביותר, והיא באה לידי ביטוי במיוחד בביאוריו הלשוניים ובגורני המלים שלו. כך למשל, ביאורו על ב', יח: "יוהנחה" - שם כמו 'מנוחה'. 'ויתן משאת' - מלשון 'משאת בנימין' (בראשית, מ"ג, לד), לקוח מפירוש ראב"ע, וראה עוד לקמן, בדיונו על ביאוריו הלשוניים של ריני"ח. אך השפעת ראב"ע לא הצטמצמה רק לבעיות לשוניות, והיא באה לידי ביטוי גם בבעיות הקשורות במהותה של המגילה, דוגמת השאלה: מדוע לא נזכר בה כלל שם ה'?: בביאורו על "יָרַח והצלה יעמוד ליהודים ממקום אחר" (ד, יד) הוא משיב: "והטעם, שהעתיקה [=תרגמו את המגילה] מלכי פרסיים מעברי לפרסי, ומפני שידע מרדכי שהיו עתידים להעתיקה, לא רצה להזכיר בה זכר השם, כדי שלא היו מחליפים אותו הפרסיים בשם תועבותם". תשובתו זו של ריני"ח מועתקת כמעט כלשונה מהקדמתו של ראב"ע לפירוש המגילה.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

ד¹⁶, ר' ישראל בר' יוסי (א', א')¹⁷ ור' סעדיה פיגו (א', יח)¹⁸. ברכה מיוחדת קובע הפירוש שריני"ח מביא בשם רס"ג, שכן הוא לא היה ידוע ממקורות אחרים: "בהראותו את עשר כבוד מלכותו ואת יקר תפארת גדולתו" (א', ד) - "ורבי סעדיה ז"ל פירש, כי כיוון להראות עושר הסגן שלו ויקרו, וממנו יוכל הרואה להבחין מה בין עושר ויקר הסגן לעושר ויקר המלך, שהרואה עושר השר אומר: אם עושר השר כן, עושר המלך על אחת כמה וכמה, ולכן אומר: 'כבוד מלכותו', 'תפארת גדולתו', ולא אמר: 'מלכותו גדולתו'". ואכן, פרופ' יהודה רצהבי אישר בפני, כי מצוי בידו קטע גניזה שעדיין לא נדפס, ובו פירושו זה של רס"ג¹⁹.

פירושים מקוריים

לצד פירושיהם של חז"ל ושל הפרשנים הנ"ל, מצויים בחיבורנו גם ביאורים מקוריים. על הפסוק "ולמלך אין שֶׁה להניחם" (ג', ח) ריני"ח מביא פירוש, שלפיו אין למלך תועלת להניחם, ומוסיף: "ואני מפרשו: לאחר שאמר: 'ואת דתי המלך אינם עשים' (שם), אם כן אין שוה להניחם, שהרי אתמול הרג את ושתי בעבור שלא עשתה דת המלך, כל שכן שיש להרוג עם בזוי כזה, ובמגילה (יג, ע"ב) דרשו פסוק זה בעניין אחר"; בדיון על המלים: "יסוס אשר רכב עליו המלך ואשר נתן כתר מלכות בראשו" (ו', ח) הוא מביא פירוש, שלפיו כינוי הקניין החבור שבמלה "בראשו" חוזר לסוס, "כי היה דרך המלכים ששימו על ראשי סוסיהם כתר מלכות כשרכבים עליהם"²⁰. אחר-כך הוא מוסיף: "והנכון בעיני, שוי"ו 'ואשר' במקום כ"ף, ור"ל: 'יסוס אשר רכב עליו המלך כאשר נתן כתר מלכות בראשו', כלומר: ביום שמלך. והתרגום מסייעני: 'יסוסא דרכיב עלוהי מלכא ביום דעל למלכותא ודי אתיהב כלילא דמלכותא ברישיה'. ומצאתי כתוב אומר: 'כי אזן מלין תבחן וחדך יטעם לְאֶכְלִי (איוב, ל"ד, ג), ומשפטו: 'כחידך יטעם לְאֶכְלִי"²¹.

¹⁶ ריני"ח כותב, כי הפירוש, שאותו הוא מצטט, לקוח מספר "פרפראות לחכמה", ולדעת המהדיר (הערה ה' שם), זהו ספרו של ר' יעקב בן הרא"ש.

¹⁷ לדעת המהדיר (הערה יא, וכן במבוא לפירוש למשלי, עמ' 14) זהו אחד מתלמידי הרא"ש, אחיו של מחבר הספר "יסוד עולם".

¹⁸ מהברכה "נר"ו" [=נטריה רחמנא ופרקיה] שריני"ח מצרף לשמו, וכן מהעובדה שלדבריו קיבל את הפירוש "מפי ר' סעדיה פיגו" אפשר להסיק, כי השניים חיו באותו דור.

¹⁹ ככל הנראה, הכיר ריני"ח את פירושו של רס"ג במקורם הערבי ולא בתרגום עברי. על בקיאותו בלשון הערבית יעידו המלים הערביות הרבות הפזורות בחיבוריו, וכן העובדה, שהוא תרגם בעצמו את המובאות מספר מורה הנבוכים לרמב"ם (ראה פירושו לספר משלי, עמ' 144, ופירושו לספר ירמיה, עמ' 41). כמו-כן מיוחס לריני"ח חיבור אסטרונומי הכתוב בלשון הערבית, בשם 'נור אלעאלם' [=אור עולם] (נויבאואר, עמ' 712; המבוא לפירוש מסכת אבות, עמ' 3, סעיף ז). הפירושים שריני"ח מביא בשם רס"ג לקוחים מביאוריו של הגאון לתורה, לספר ישעיה, לספר משלי ולמגילת אסתר. מספרם הרב של פירושי הגאון אצל פרשן מקרא ספרדי שחי כ-400 שנה אחריו, יש בו כדי ללמדנו על מידת השפעתם של חיבורי רס"ג על פרשנות המקרא בדורות שאחריו.

²⁰ ראה פירוש ראב"ע על אתר.

²¹ פירוש זה הובא קודם לכן רק בתרגומו הערבי של רס"ג לפסוק (ספר איוב עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב קאפח, ירושלים, תשל"ג, עמ' קסה) ובפרקי דרבי אליעזר, פרק נ'. הפירוש מובא על-ידי ריני"ח כראיה לכך שוי"ו עשויה לבוא במקרא במקום כ"ף.

פירושים לשוניים

בפירושו של ריני"ח למגילת אסתר מצויים גם פירושים לשוניים אחדים, המושפעים במידה לא מעטה מפירושו של ראב"ע. בביאורו על "ונשלוח ספרים" (ג', יג) הוא כותב: "ונשלוח ספרים" - שם הפועל מבניין נפעל, 'נשאל דוד' [צ"ל: 'נשאל נשאל דוד'] (שמו"א, כ', כח), 'נלחם נלחם בנו' [צ"ל: 'בס'] (שופטים, י"א, כה);²² את הפועל "ותתחלחל" (ד', ד) ריני"ח גוזר מלשון "חיל אחז" (שמות, ט"ו, יד); האות צד"י במלה "הַצְלָה" (ד', יד) דגושה בגלל חסרון פ"א הפועל נו"ן; היו"ד במלה "יקר" (ו', ג) נקודה בשוא, משום ששם העצם בא בצורת נסמך.²³

אולם במקום אחד ריני"ח איננו מסתפק בפירושו של ראב"ע ומוסיף עליו את דעת רד"ק. בדונו בדברי אחשורוש: "מהרו את המן" (ה', ה) ריני"ח מתלבט, אם הפועל "מְהַרְו" הוא פועל יוצא או עומד. בעוד ראב"ע קובע שהוא פועל יוצא, ומביא לכך ראיה מדברי המלאך ללוט: "מְהַרְהַרְט שְׁמָה" (בראשית, י"ט, כב), ששיעורם לדעתו: 'מהר נפשך'. ריני"ח מוסיף גם את דעת רד"ק, כי ייתכן שהוא פועל עומד, והמושא "את המן" מוצרך, לפיכך, על-ידי פועל שאיננו מופיע בפסוק והטעון השלמה: "ומשפטו: 'מהרו וקראו את המן', וכן: 'מְהַרְי שְׁלֹש סַאִים' (בראשית, י"ח, ו) משפטו: 'מהרי וקח'."²⁴

במקרה אחד אנו מוצאים אצל ריני"ח ביאור המבוסס על הפְּרַת סגנון המקרא. בהסבירו מדוע הכתוב מספר, כי המן הלביש את מרדכי את לבוש המלכות והרכיבו על חסו (ו', יא), ולא הזכיר את כתר המלכות (שם, ח), ריני"ח כותב: "כך דרך המקרא, כאומרו: 'ויבחר משה אנשי חיל' (שמות, י"ח, כה) ולא חזר פעם אחרת: 'יראי אלהים אנשי אמת שנאי בצע' (שם, שם, כא), וכמוהם רבים."²⁵

ריאליה פרסית

לעתים ריני"ח מבסס את פירושו על מנהגי הפרסים, שאת המידע עליהם הוא שואב בדרך-כלל ממדרשי חז"ל. בביאורו על א', ג: "עשה משתה לכל שריו ועבדיו" הוא כותב, כי

²² יסודם של דברי ריני"ח בפירושו של ראב"ע על אתר, אך הראיה השנייה היא מדעתו.
²³ דהיינו: בצורת הנפרד (= "מוֹכְרֵת"), הייתה היו"ד צריכה להינקד בפתח ("פתוחה"), ובצורת שם התואר - בקמץ. השווא מתחת ליו"ד מלמד, לפיכך, כי "יקר היא בצורת שם עצם נסמך (ראה גם פירושו על א', כ; אולם דבריו קשים, שכן לא מצינו במקרא צורת יקר, וכל צורות הנפרד הן בקמץ). על ניקודה של הקו"ף בקמץ (במקום בפתח) בצורת הנסמך ראה מחלוקתם של ר' יהודה חיוג' (ספר אותיות הנח, מהד' יסטורב [המקור הערבי], לייך, 1897, עמ' 58, שורש יק"ר) ור' יונה אבן גינאח (ספר השורשים, מהד' ב"ז באכר, ברלין, תרנ"ו [דפוס-צילום ירושלים, תשכ"ו], עמ' 203-204, שורש יק"ר). ראב"ע גורס בפירושו על-אתר כר' יהודה חיוג', כי הקו"ף מנוקדת בפתח. אולם רד"ק (ספר השורשים, מהדורת ביונטל-לברכט, ברלין, 1847 [ד"צ ירושלים, תשכ"ז], עמ' 148, שורש יקר) מציין, כי בספרים מדויקים מצויות שתי הגירסאות, והוא מנסה ליישב כל אחת משתי הדעות.

²⁴ לפירוש רד"ק ראה: ספר השורשים (ראה בהערה הקודמת), עמ' 186, שורש מה"ר. גם בביאורו למלים: "הפיל פור" (ג', ז) ריני"ח מסביר, כי בפסוק חסר עושה הפעולה, ושיעור הכתוב: "הפיל המפיל".

²⁵ אליבא דמדרשים רבים לא חזר המן וציין את כתר המלכות, משום שראה, כי פני המלך השתנו לרעה כאשר שמע את דבריו הראשונים, לפי שהם הזכירו לו את החלום שחלם קודם בואו של המן, ובו הוא מבקש להורגו ולהשתלט על מלכותו (מדרש אבא גוריון, מדרש פנים אחרות, נוסח ב ומדרש לקח טוב, כולם בתוך: ספרי דאגדתא על מגילת אסתר - ראה לעיל הערות 11-14) ופרקי דרבי אליעזר, פרק נ'.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

כך היה התנאי ביניהם: "אם מפרס מלכם, יהיו השרים ממדי, ואם ממדי מלכם, יהיו השרים מפרס. והנה אחשוורוש פרסי ודריוש מדי, ולכן הקדים פרס למדי, כי המלך היה פרסי, ובמקום אחר אומר: 'למלכי מדי ופרסי' (י', ב)"²⁶; על הפסוק: "אם על המלך טוב יצא דבר מלכות מלפניו ויכתב בדתי פרס ומדי ולא יעבור" (א', יט) הוא מצייין, "כי כן הייתה דתם, כיוון שהסכים המלך על דבר, שוב לא היה יכול לחזור בו. בוא וראה, כי דריוש, שהיה חפץ בהצלת דניאל ולא יכול מזה הטעם, כאשר מפורש בדניאל"²⁷; בבארו מדוע שמע אחשוורוש לעצת ממוכן תחילה, למרות שהיה הזוטר שביועציו (א', ג), הוא כותב: "כי כן היה מנהגם להשיב קטן שבמייעצים, ואם לא היו נראים דבריו היו שואלים לגדול הימנו. כך היו עושין עד שהיו מגיעים לגדול שבכולן, ומפני שישרו בעיני המלך דברי ממוכן, לא הוצרכו לעצת אחרים"²⁸; בהסבירו מדוע המתין המן עד י"ג בחודש אדר ולא ביקש להשמיד את היהודים בראשית אותו חודש (ג', יג) הוא כותב (בשם הרא"ש), כי "דרך הקוסמים לעשות כל מעשיהם בתגבורת הלבנה, וגי ימים קודם חצי החודש הלבנה בתגבורתה, לכך לקחו יום ראשון לתגבורת"; את הפועל "חפון" (ז', ח) הוא מבאר כפועל יוצא ומסב אותו על המשרתים, כי "אולי כך דרך העבדים והמשרתים לכסות פני מי שכעס עליו מלך פרס ומדי, כדי שלא יראהו המלך עוד"²⁹.

ב. פירושו של רב סעדיה גאון בחיבוריו של רבי יוסף נחמיאש

בחיבוריו ריני"ח מרבה לצטט מפירושיהם של חכמי ישראל בימי-הביניים בכלל, ובספרד בפרט. בנוסף לרש"י, ראב"ע ורד"ק, שאת ביאוריהם הוא מביא פעמים רבות, מצויים בחיבוריו פירושים של הרמב"ם, ר' שמואל הנגיד, ר' יוסף קמחי, רבי יונה מגירונדי, ר' בנימין הברגלוני, ר' אברהם בן שושן, ר' דוד בן שושן, ר' ישמעאל בן יוסף, ר' אפרים אבזמרה, ר' משה בן נחמיאש, ר' טודרוס הלוי, ר' יעקב גיאני, ר' ישראל בן יוסף ואחרים. מבין גאוני בבל, ריני"ח מביא פירושים רק משמם של רב האי גאון³⁰ ושל רב סעדיה גאון.

ככל הנראה, הכיר ריני"ח את פירושו של רס"ג במקורם הערבי ולא בתרגום עברי. על בקיאותו בלשון הערבית יעידו המלים הערביות הרבות הפזורות בחיבוריו³¹, וכן העובדה, שהוא תרגם בעצמו את המובאות ממורה נבוכים לרמב"ם³². יתרה מזאת, לריני"ח מיוחס

²⁶ השווה מגילה, יב, ע"א.

²⁷ לראיה שהביא ריני"ח ראה דניאל, ו', טו-טז.

²⁸ ראה גם ירושלמי, סנהדרין, פ"ד, ה"ז.

²⁹ והוא מראב"ע על אתר. אולם גם פירושו של ראב"ע איננו מקורי, שכן הוא לקוח מפירוש רס"ג: "וזה שאמר 'ופני המן חפון מוכיח, שמנהגם היה לכסות פני כל מי שכעס עליו המלך' (יהודה רצהבי, 'מפירוש ר' סעדיה למגילת אסתר', ספר היובל לרב סולוביצ'יק, ירושלים, תשמ"ד, ח"ב, עמ' תתשסח).

³⁰ בפירוש לירמיהו, עמ' 36 ו-53; בפירוש למסכת אבות, דף לג, ע"א, ודף נד, ע"א; בפירוש לסדר העבודה, עמ' 5.

³¹ בפירוש למשלי, עמ' 18, 35, 60, 68, 101, 112, 132, 159, 114, 172, 183, 184, 187, 188, 190 (שתי מלים); בפירוש לאסתר, עמ' 10; בפירוש לירמיה (1911), עמ' 40, 36, 32, 27 (פעמיים), 79, 76, 66, 60, 57, 54, 53, 49; ירמיהו (1912), עמ' 38 (פעמיים), 55 (פעמיים), 59; בפירוש לאבות, דף נט, ע"א.

³² בפירושו לספר משלי הוא כותב: "וימתוך דברי הרמב"ם ז"ל בספר המורה נראה, שמפרש 'אפניו' כמו 'פניו', וזה לשונו מועתק מלשון ערבי ללשון עבריי" (עמ' 144). התרגום המובא בהמשך שונה מזה של אבן

גם חיבור אסטרונומי הכתוב בערבית, בשם 'נור אלעאלם' [=אור העולם]³³, אשר רק מי ששולט בלשון הערבית על בוריה יכול היה לחברו.

הפירושים שריני"ח מביא בשם רס"ג לקוחים מביאוריו של הגאון לתורה, לספר ישעיהו, לספר משלי ולמגילת אסתר. ריבוי פירושו של רס"ג אצל פרשן מקרא ספרדי שחי כ-400 שנה אחריו, יש בו כדי ללמדנו על מידת השפעתם של חיבורי הגאון על פרשנות המקרא בדורות שאחריו.

להלן רשימת פירושי רס"ג בחיבוריו של ריני"ח:

ספר שמות: ל"ד, ז'³⁴.

ספר ישעיהו: א', ז'³⁵.

ספר משלי: א', ז'³⁶, טז, כז; ו', ב-ג, יט, כו, כט³⁷; ז', ו, טז, יח-יט; ח', ב-ג, יג; ט', ח, יב; י', לב; י"א, כא; י"ד, ז, כד; י"ט, טז, כב; כ"ה, כז; כ"ו, יז; ל', טו-טז.

מגילת אסתר: א', ד.

מבדיקת כל המובאות מפירושי הגאון עולה, כי אין ספק, שכל הפירושים הם לרב סעדיה גאון, ולא לרב סעדיה אחר. בפעם היחידה שריני"ח מביא פירוש של 'רב סעדיה' שאיננו הגאון, הוא נוקב בשמו המלא: רב סעדיה פיגו נר"ו³⁸, אשר חי כנראה בימיו (כפי שאפשר להסיק מן התוספת 'נר"ו'). לעומת זאת, הפירוש שריני"ח מביא מספר פסוקים קודם לכן בשם 'רבי סעדיה ז"ל', ושלפניו הראה אחשוורוש לאורחיו במשתה היין את עושרו ויקרו של סגנו (א', ד), כדי שהצופים יוכלו להקיש מעושרו של הסגן על עושרו של המלך (דף ד, ע"ב), הוא אכן לרס"ג. אף שפירוש זה אינו מוצא את ביטויו בתרגומו הערבי של הגאון לפסוק³⁹ ואיננו ידוע לנו ממקור אחר, אישר באוזני פרופ' יהודה רצהבי, כי מצוי בידו קטע מפירושו של רס"ג למגילה ששרד בגניזה, ובו פירושו זה של הגאון.

ריני"ח הכיר לא רק את פירושו הארוך של רס"ג, אלא גם את תרגומו. בפירושו על משלי, י"א, כא: "יָד לְיָד לֹא יִנְקָה כֶּע זֹרַע צְדִיקִים נִמְלֵט" ריני"ח כותב: "ורבינו סעדיה גאון ז"ל פירש בהפוך יד ליד, שהוא מגזרת 'ונקה לא ינקה' (שמות, ל"ד, ז) [לא ינקה] רע. 'זרע צדיקים נמלט' - לא ימלט צדיק עצמו, אלא גם זרעו ימלט בצדקתו, כדכתיב: 'נִצָּר חֶסֶד לְאֲלֹפִים" (שם). בביאורו לפסוק⁴⁰ הגאון מתייחס רק לסיפא של הפסוק, ופירושו אכן

תיבון, ונראה, לפיכך, שריני"ח תרגם את המובאה בעצמו. דבר זה עולה בבירור גם מהפירוש לספר ירמיה, שם הוא כותב: "על סגנון זה פירש רמב"ם ז"ל פסוקים אלו, אלא שהוא פירש אותם בלשון ערב באורך, ואני התלמיד העתקתי אותו הפירוש בקוצר כפי מה שהראוני מן השמים" (עמ' 41). אף כאן, לשון המובאה מדברי הרמב"ם, הגם שהיא מקוצרת, שונה מזו שבתרגומו של אבן תיבון.

נויבאואר (חלק א, הערה 1), עמ' 712; המבוא לפירוש מסכת אבות, עמ' 3 סעיף י.

בתוך הפירוש לירמיה, ל"א, כט.

בתוך הפירוש לירמיה, י"ח, יד.

ריני"ח שב ומביא את פירושו זה של הגאון בביאורו למסכת אבות, פ"ג, י"א.

דברי רס"ג על פסוק זה לקוחים מספר אמונות ודעות (מהדורת קאפח, עמ' קפו). אולם ריני"ח מקצר ומונה רק שלוש עבירות, שהעובר עליהן יענש בעוה"ז גם אם עשה תשובה, שעה שרס"ג מונה חמש עבירות כאלה.

הפירוש לאסתר, דף ז, ע"א.

חמש מגילות עם תרגום ופירוש רס"ג, ירושלים תשכ"ב, עמ' שא.

ספר משלי עם תרגום ופירוש רס"ג, מהדורת הרב קאפח, ירושלים, תשל"ו, עמ' צז.

הובא לעיל במדויק. לעומת זאת, הפירוש שריני"ח מביא בשם רס"ג לרישא של הפסוק, אינו אלא תרגומו הערבי: "כתקלב יד ליד לא יברו אלרדי" (בעברית: כהפוך יד ליד, [כך] לא יינקה הרשע)⁴¹.

במקרים רבים רינ"ח מצטט מפירוש רס"ג כלשונו, מבלי להוסיף על דבריו או לקצרים, ומבלי להביע הערכה כלשהי לגבי ערכם הפרשני או לגבי הקשיים שהם מעלים. כך למשל, בפירושו לירמיה, י"ח, יד: "מים זרים", הוא מביא את ביאורו של הגאון על ישעיה, א', ז: "כמהפכת זרים" - "כמהפכת זרם מים השוטף"⁴², מבלי לנתח אותו ואת הקשיים שבו⁴³; בדונו במשלי, א', כז: "בבא כשאוה [כְּשׁוֹאָה קרין] פחדכם ואידכם כסופה יאתה", הוא מביא ללא כל הערה את פירושו של רס"ג, שלפני 'אידי' רומז לעונשם של הפתאים בעולם הזה, אשר נמשל לסופה, ככתוב: "בסער ביום סופה" (עמוס, א', יד), ואילו 'פחד' רומז לעונשם בעולם הבא, ואשר נמשל לשואה, ככתוב: "ומה תעשו ליום פְּקָדָה ולשואה ממרחק תבוא" (ישעיה, י', ג)⁴⁴.

לעתים רינ"ח משנה מעט מלשונו של רס"ג, לשם תוספת הבהרה וביאור. בפירושו על המלים: "אֲנֻלַּת כסילים אֲנֻלַּת" (משלי, י"ד, כד), למשל, רינ"ח מצטט את פירושו של הגאון, שלפני ישנם שלושה סוגים של כסילים: זה היודע שהוא כסיל, זה החושב שהוא חכם ואילו האחרים כסילים, וזה החושב שגם הוא וגם האחרים כסילים. הפסוק שהובא לעיל רומז, אליבא דרס"ג, על הסוג האחרון. אולם בעוד רס"ג מסיים את ביאורו בקביעה, כי שני הסכלים האחרונים אינם יודעים שהם סכלים, רינ"ח כותב בשמו, כי שני האחרונים "קשים מן הראשונים", רוצה לומר: אי-הכרתם בסכלותם גורמת לכך, שהם גרועים יותר מן הסכל המכיר בחולשות עצמו ויודע את מצבו⁴⁵.

⁴¹ בהערותו לפירוש (עמ' 59, הערה 11) המהדיר כותב, כי בפירוש רס"ג שלפנינו נמצא רק הביאור ל"זרע צדיקים ימלט", אך כאמור, דברי רס"ג לרישא של הפסוק לקוחים מתרגומו.

⁴² המובאה מפירושו של רס"ג מתאימה לתרגומו: "כהפך אלסילי" - "כמהפכת זרמי מים" (תרגום ספר ישעיהו לרבנו סעדיה גאון, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס, תרנ"ו). על החידוש הלשוני "הפך" ראה: יהודה רצהבי, אוצר הלשון הערבית בתפסיר רב סעדיה גאון, רמת-גן, תשמ"ו, עמ' 134.

⁴³ פירוש זה של רס"ג היה שנוי במחלוקת בקרב חכמי ימי-הביניים. דונש בן לברט, למשל, שלל אותו מכל וכל ("וזה לא יעבור בלשון" - ספר תשובות דונש הלוי בן לברט על רבי סעדיה גאון, מהדורת רוברט שריטר, ברסלאו, 1866 [דפוס-צילום ישראל, 1971], עמ' 8, מס' 23), ואילו ראב"ע לימד עליו סניגוריה ("ויאני אומר כי הדין עם הגאון" - שפת יתר, מהדורת דובערוש טורש, ורשה, תרנ"ה [דפוס-צילום ישראל], עמ' 19-20, סעי' כב).

⁴⁴ עמ' 6. לפירוש רס"ג ראה: רס"ג, משלי, עמ' לד. גם הדוגמאות שרינ"ח מצטט לקוחות מפירוש הגאון. בפירושו על משלי, ו, כז: "כי בעד אשה זונה עד ככר לחם ואשת איש נפש יקרה תצוד" רינ"ח מביא את שלושת פירושויו של הגאון על הפסוק כמעט כלשונם (עמ' 33). הפירוש הראשון מובא במפורש בשמו של הגאון, ואילו לשני האחרים הוא מקדים את המלים "דבר אחר". לפירוש רס"ג, ראה: רס"ג, משלי, עמ' סה. לפירושים נוספים המובאים בשם רס"ג כמעט כלשונם, ראה: ז', יח (עמ' 37, והשווה רס"ג, משלי, עמ' ע-א) ו-ט', יב (עמ' 47, והשווה: רס"ג, משלי, עמ' פד).

⁴⁵ עמ' 77; רס"ג, משלי, עמ' קי. ברם, לשונו של רס"ג מדוייקת יותר מזו של רינ"ח, שכן שלושת הסוגים לפי דבריו הם: כסיל היודע שהוא כסיל, כסיל המדמה שהוא חכם, וכסיל החושב שהאחרים כסילים. מעתה ברור, מדוע רס"ג כותב, ששני הסוגים האחרונים אינם יודעים שהם סכלים. לפי רינ"ח, לעומת זאת, יתכן, ששני הסוגים האחרונים קשים יותר על שום הערכתם השלילית את זולתם.

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

יש וריני"ח מוסיף לפירוש הגאון דברי הסבר וביאור. בפירושו על משלי, ח', יג, רס"ג מבאר, כי "גאה" היא "גאוותו של האדם בעצמו"⁴⁶, ואילו ריני"ח מביא בשמו, כי "גאה" רומז על "המתגאה בעצמו לסלסל בשערו וכיוצא בזה מרוב גסות רוחו" (עמ' 40); בפירושו על הפסוק: "שפתי צדיק ידעון רצון ופי רשעים תהפכות" (משלי, י', לב), ריני"ח מביא את ביאורו של הגאון, שלפיו יש לשורש יד"ע גם הוראה של 'להתרגל, כפי שאמר אליהוא בן ברכאל: "כי לא ידעתי אכנה" (איוב, ל"ב, כב), שעניינו: ידעתי לכנות, אך לא הורגלתי לכך"⁴⁷. אחר-כך הוא מוסיף על דברי רס"ג ומבאר את הפסוק לשיטתו: "וטעם הפסוק, כי הצדיקים הורגלו שפתותיהם 'רצון', לרצות המקום והבריות, כי כל דברתם דברי רצון ופיוס ותחנונים לפני המקום והבריות, אבל 'פי רשעים תהפכות', שאינם מדברים תבונה" (עמ' 55); בביאורו על משלי, י"ט, טז: "ש'מַר מִצְנָה ש'מַר נפשו" רס"ג כותב, כי כוונת הפסוק "שלא יחזיקו עובדי ה' טובה לעצמם. אומר להם [=ה'] לא עשיתם אלא לנפשכם ששמרתם אותה". ריני"ח, לעומת זאת, מרחיב את לשונו של הגאון: "ורב סעדיה פירש טעם הפסוק הזה, שלא יתגאה האדם בעשות מצווה, כי לכך נוצר, ואם הוא שומר מצווה, אליו תבוא התועלת משמירתה לא לשם, כי אם צדקת מה תתן לו"⁴⁸; בפירושו על הפסוק: "אֶכֶל דבש הרבות לא טוב וחקר כבדם כבוד" (משלי, כ"ה, כז) ריני"ח מצטט את הגאון, שביאר, כי כשם שלא טוב לאכול הרבה דבש, כך לא כדאי לו לאדם לקבל את כל הכבוד שחבריו מכבדים אותו, שכן אם לא יוכל לגמול להם על הכבוד שהם מעניקים לו, סופם שיחפכו עורם וישנאו אותו. והוא שב ומוסיף הסבר לסיפא של הפסוק: "וטעם 'וחקר כבדם כבוד' - מבקשים ממך כבוד על חקר כבודם"⁴⁹; בפירושו על משלי, ל', טו-טז הוא מביא את ביאורו של הגאון ומסכם: "וביארתי דבריו להקל על המעיין" (עמ' 184).

ההוספה על דברי רס"ג בולטת במיוחד במקום שבו הגאון קיצר מאוד בפירושו והסתפק ברמיזה בלבד. בפירושו על הפסוק: "יֶלֶךְ מנגד לאיש כסיל ובל ידעת שפתי דעת" (משלי, י"ד, ז) הגאון מסתפק בציון העובדה, שבפסוק זה יש, לדעתו, מלה נסתרת: "ואם לאו"⁵⁰. ריני"ח, לעומת זאת, מרחיב ומבאר את הפסוק כולו אליבא דרס"ג: "ורב סעדיה ז"ל פירש: 'יֶלֶךְ מנגד לאיש כסיל, שאם לא תעשה כן - ובל ידעת שפתי דעת', ולפיכך תהיה מתחבר עם הדומה לך, ועל דרך: 'לא לחינם הלך זרזיר אצל עורב'" (חולין, סה, ע"א; עמ' 74 בפירוש ריני"ח).

ברם, יש וריני"ח מקצר ואיננו מביא את דברי רס"ג במלואם. בפירושו על משלי, כ"ו, ז: "מחזיק באזני כלב עֵבֶר מתעַבֵר על ריב לא לו" ריני"ח מבאר, כי הגאון מקשר את המלה "עבר" עם "כלב" ומפרש: "מחזיק באזני כלב עובר, שהיה עובר ולא חרץ לו, והוא בא והחזיק באזנו וגורם על עצמו שינשכנו, כן מתעבר על ריב לא לו" (עמ' 153). רס"ג, לעומת זאת, מאריך בפירושו לבאר, מדוע המחזיק באוזן כלב עובר גורם רעה לעצמו: "אם

⁴⁶ רס"ג, משלי, עמ' עו.

⁴⁷ רס"ג, משלי, עמ' צג.

⁴⁸ עמ' 105. לביאור הגאון ראה: רס"ג, משלי, עמ' קמד-קמה.

⁴⁹ עמ' 148. לביאור רס"ג ראה: רס"ג, משלי, עמ' רח.

⁵⁰ רס"ג, משלי, עמ' קז. את עיקר נטל פירוש הפסוק נושא במקרה זה התרגום הערבי: "סר מן מקאבלה אלרגיל אלגיאהל ואלא פלם תערף שיא מן אקואל אלמערפה" [ובעברית: הסתלק מפגישה עם איש כסיל, שאם לא כן, לא תדע דבר מדברי החכמה].

היתה כניסתו באופן זה בריב, הרי הוא כמחזיק בכלב עובר שלא יקבל ממנו תועלת, אלא יבואהו מתיעובו - תיעוב זוהמתו, ומלכלוכו יטונפו ידיו, ומכלביותו - הנשיכה והשיסוע, ומנביחתו - החלחלה וכאב הראש"⁵¹.

במספר מקומות רינ"ח מנסה לבאר כיצד הבין רס"ג את הפסוקים שאותם ביאר.

בביאורו על המלים: "יראת ה' ראשית דעת" (משלי, א', ז) רינ"ח כותב, כי אין כוונת הגאון, שיראת ה' קודמת לידיעה, אלא "שהחכמה והדעת, ראשיתה וטובה היא יראת ה'". והוא מוסיף: "אולי מפרש [=הגאון] 'ראשית' כמו 'וראשית שמנים ימשחו' (עמוס, ו', ו), 'בשמים ראשי' (שמות, ל', כג)⁵²; לאחר שהוא מבאר, שהפסוק: "כי רגליהם לָרַע ירוצו וימהרו לשפך דם" (משלי, א', טז) מוסב על הרשעים הממהרים לשפוך את דם זולתם, רינ"ח מביא את פירושו של רס"ג, שלפיו הכתוב עוסק ברשעים, אשר מדמים כי הם שופכים את דם זולתם, אך למעשה הם שופכים את דם עצמם. אחר-כך הוא מוסיף ומבאר, כי הקשרו של הפסוק הוא שהביא את הגאון לביאור זה: "ויהיה פירוש פסוק זה על החטאים עצמם, כעין הפסוקים שאחריו"⁵³; בפירושו לפרק ל"א בספר ירמיהו רינ"ח דן באריכות בפירושו של הגאון על י"ג מידות, שלפיו גם התארים: "פֶּקֶד עֲוֹן אבות על בנים ועל בני בנים על שלשים ועל רבעים" (שמות לד, ז) הם ממידות הרחמים. במהלך דיונו רינ"ח מבאר את ראיותיו של הגאון, את ההשגות על פירושו ואת דברי תשובתו למשיגים⁵⁴.

אולם במספר מקרים רינ"ח מביע הסתייגות מביאור הגאון. בפירושו על משלי, א', ז,

שנדון לעיל, רינ"ח כותב: "והגאון זה ז"ל פירש מה שאמרו ז"ל (משנה אבות, ג', ט): 'כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו מתקיימת', וכבר כתבתי מה שנראה ליי"ש⁵⁵; בפירושו על המלים: "וְרָהַב רַעֲיוֹן" (משלי, ו', ג) הוא כותב: "פירש ר' סעדיה טעם 'ורחב' כמו

⁵¹ רס"ג, משלי, עמ' ריג. יש לציין, כי פירושו של הגאון, הקושר את "עבר" עם "כלב", עומד בניגוד לטעמי המקרא, שלפיהם "עבר" שייך לחלקו השני של הפסוק ונקרא בסמיכות ל"מתעבר", כפי שרינ"ח אומנם מפרש בראשית דיונו בפסוק.

⁵² אין בידינו פירוש של הגאון על ספר עמוס, אך בתרגומו לפסוק הנזכר מספר שמות הוא מתרגם את הצירוף: "בשמים ראשי": "רוס אלטיב" (תרגום חמישה חומשי תורה בלשון ערבית לרבינו סעדיה גאון בן יוסף הפיומי, מהדורת נפתלי דירינבורג, פריס, תרנ"ג), דהיינו: ראשי הבשמים, שעניינם: החשובים שבבשמים.

⁵³ עמ' 4. התוספת שרינ"ח מוסיף לשם ביאור דברי רס"ג היא למעשה סיכום פירושו הארוך של הגאון (רס"ג, משלי, עמ' כט), שבו הוא מסביר - ומוכיח באמצעות ראיות מן המקרא - כי הכתוב דן ברשעים, המסבים נזק לעצמם ולא לזולתם.

⁵⁴ הפירוש לירמיהו (1912), עמ' 13-15. בפירושו על משלי, ח', ב-ג, רינ"ח כותב, כי ביאורו של רס"ג לפסוקים אלה (רס"ג, משלי, עמ' עג-עד) מתאים לדרשת עולא במסכת עבודה זרה דף יט ע"א, אולם הוא מצוין, כי בעוד שהגאון לומד את פירושו מסמיכות הפסוקים, התלמוד "מדקדק הכל מפסוק ראשון" (עמ' 39).

⁵⁵ עמ' 3. כוונת רינ"ח לפירוש שהביא בראש דיונו בפסוק, ושממנו משתמע, כי הוא מבין את הפסוק כפשוטו, רוצה לומר: היראה אכן קודמת לחכמה. רינ"ח חזר על פירושו זה באופן ברור יותר בביאורו למסכת אבות (דף כז, ע"ב), שם הוא גם חוזר ודוחה במלים מפורשות את ביאורו של הגאון: "ורבנו סעדיה ז"ל, שכתב, שאי-אפשר ליראה שתקדום לחכמה, איני יודע מה מפרש במשנה זו, שאומרת: 'כל שיראת חטאו קודמת לחכמתו וכו'. ועוד, איוב מוכיח, שהיה תם וישר וירא אלהים ולא היה חכם, שאם היה חכם לא היה נבון ומתאונן בבוא עליו ייסורין, ולבסוף נתחכם בדבר אליהו ובדבר ה' ית' ושככה תלונתו".

ויפייסי, פירש לפי מקומו מבלי דמיון⁵⁶; בביאורו על משלי, ו', כט: "כן הבא אל אשת רעהו לא ינקה כל הנגע בה" ריני"ח מצטט את רס"ג, כי על שלוש עבירות נאמר במקרא "לא ינקה": שבועת שוא (שמות, כ', ז), עדות שקר (משלי, י"ט, ה) ואשת איש (משלי, ו', כט), ומוסיף: "כתב רב סעדיה ז"ל: כל העובר על אחת מהם, אפילו עשה תשובה לא תדחה התשובה העונש מליענש עליה בעולם הזה, ויש לעיין בדבריו"⁵⁷.

את דברי הביקורת החריפים ביותר על פירוש של הגאון ריני"ח מביא בביאורו על משלי, ו', יט: "יפיח כזבים עד שקר ומשלח מדנים בין אחים": "ורב סעדיה ז"ל כתב, כי 'לשון שקר' היא השביעית, השקולה כנגד כולם, ותלה כל המדות בה, כי כולם נכללים בה, כאשר כתוב בספרי⁵⁸. אלא שקשה לי על דברו, למה הזכירה שנייה בסדר מניינם, או יזכירנה ראשונה או אחרונה! ודברי רז"ל, האומרים, כי 'משלח מדנים בין אחים' (פסוק יט) היא השביעית, דברי קבלה הם ועליהם יש לסמוך" (עמ' 31).

בביאורו על משלי, ט', ח, ריני"ח מביא את פירושו של רס"ג על פסוק ז: "יסר לך לקח לו קלון", שלפניו הלך הוא המוכיח, ודוחה אותו בטענה, שאין הוא מתיישב עם המשך הפסוק: "ומוכיח לרשע מומו" ועם פסוק ח. ברם, נראה לי, שריני"ח לא הבין כהלכה את דברי הגאון, שכן בדיקת תרגומו הערבי ["מאדב אלדאהי" = המוכיח את הלך⁵⁹] ופירושו הארוך, מעלה בבירור, שרס"ג סבור, כי הפסוק עוסק במי שמוכיח את הלך, ולא בלך המוכיח אחרים, כפי שריני"ח מביא בשמו. אמת, הגאון סבור, שהפסוק דן במי שאינו מיטיב להוכיח, ושתוכחתו עלולה להביא בסופו של דבר לידי מצה ומריבה בינו לבין המוכח⁶⁰, אולם עדיין אין להסיק מדבריו אלה, כי כוונתו, שהלך הוא המוכיח, הגם שטעמי המקרא (שהפסיקו בין 'יסר' ובין 'לך') עשויים לתמוך בפירוש זה.

⁵⁶ עמ' 26. רוצה לומר: אין לרס"ג ראייה לפירושו ממקום אחר במקרא. לפירוש הגאון ראה: רס"ג, משלי, עמ' ס, וכן בהמשך המאמר.

⁵⁷ עמ' 33-34, וראה גם לעיל הערה 37. בפירושו לישעיהו ל"א, כט ריני"ח מביא את ביאורו של הגאון על י"ג מידות. לאחר שהוא מצטט את הגמרא במסכת מכות (דף כד, ע"א), כי דברי יחזקאל: "הנפש החסרת היא תמות" ביטלו את דברי משה: "פקד עון אבות על בנים" (שמות, ל"ד, ז), הוא מוסיף: "וקשה לפירוש רב סעדיה ז"ל מסוגיא זו". אולם במקום זה נקטע הטקסט, והמשכו אינו עוסק עוד בפירושו של הגאון.

⁵⁸ רוצה לומר: בפסוק טז - "שש הנה שפא ה' ושבע תועבות נפשו" חילק הכתוב את שבע המדות המגונות לשתי קבוצות: האחת מורכבת משש מידות, והשניה ממידה מגונה אחת בלבד. אליבא דרס"ג (רס"ג, משלי, עמ' סב-סג), המדה השביעית היא "לשון שקר", הנזכרת שנייה בפסוק י"ז. לדעתו, ייחד הכתוב מדה זו בפסוק טז, משום שהיא שקולה כנגד כולן, בהיותה הגורם לכל יתר המדות השליליות. אשר למלה "ספרי", נראה לי שיש להגיה את הלשון ולגרס "בספרו", ושיעורו: בפירושו לספר משלי (והשווה הערה 5 בעמ' 31, שם המהדיר מביא את דברי ריני"ח באותו אופן, אולם מבלי להגיה את הכתוב).

⁵⁹ בערבית נקוטה לשון סמיכות, אולם העדפתי לתרגם כפי שתרגמתי לשם תוספת הבהרה. מן הראוי לציין, כי רס"ג מתרגם את "לך" במלה הערבית 'דאהי', שהוראתה: אדם ערמומי ובעל תחבולות.

⁶⁰ רס"ג, משלי, עמ' פג. אי אפשר לטעון, כי העובדה, שריני"ח איננו מוסיף ל"רב סעדיה", אשר בשמו הוא מביא את הפירוש הנדון, את התוספת "ז"ל", מלמדת, שהפירוש איננו לגאון, אלא לרב סעדיה אחר (למשל ר"ס פיגו, אשר ביאור שלו מובא בפירוש לאסתר), משום שמצינו מקומות נוספים, שבהם ריני"ח מצטט בשם "רב סעדיה" (ללא התוספת "ז"ל") פירושים, שבעלותו של הגאון עליהם מוכחת מעל לכל ספק (ראה למשל: עמ' 3, 4).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

במספר מקרים פירושו של רינ"ח מעלה את האפשרות, שגרסת פירוש הגאון שהייתה לפניו, שונה מזו לפנינו. בפירושו על משלי, ו', ב-ג הוא כותב: "פירש ר' סעדיה ו'רְהַב' כמו 'ופייס', פירש לפי מקומו מבלי דמיון". ברם, בפירושו הארוך הגאון מסביר, כי גזר את "ורהב" ממה שנאמר: "ולא פנה אל רהבים" (תהלים, מ', ה), ו"וְרְהַבְּם עַמַּל וְאוֹן" (שם, צ', י).⁶¹ מן העובדה שרינ"ח כותב, כי הגאון פירש את "ורהב" ללא ראייה מן המקרא, בניגוד לדבריו המפורשים של רס"ג, נובאואר מסיק, כי לנגד עיניו של רינ"ח עמדה גרסה אחרת של פירוש הגאון, שבה היה חסר הפירוש הנ"ל.⁶² בהמשך הוא מביא את פירושו של הגאון על: "נוקשת באמרי פיד" - "נלכדת באמרי פיד", אשר לפיו הפסוק מלמד על מצוקתו של העֶרְב, הלכוד בין שתי אפשרויות קשות: "אם בא עימו לדין, שואל אותו הדין: 'ערבת לאיש הזה? אם הוא כופר - נוקש באמרי פיו, שהוא מכחיש ומכזב, ואם הוא מודה - נלכד באמרי פיו, שחייב לשלם". אולם העצה שרס"ג יועץ לערב על-פי רינ"ח: "אם כן אין לו עצה אחרת אלא להיכנע לפניו" אינה תואמת את המובא בפירוש רס"ג כפי שהוא לפנינו, שכן הלה מייעץ לערב לא להתווכח עם חברו, אלא להתפייס עמו ולהגיע אתו להסדר. ברם יתכן, שסטייתו של רינ"ח מפירוש רס"ג במקרה זה נובעת מכך שתרגם את דבריו באופן חופשי, ולא משום שהייתה לפניו גרסה אחרת של פירוש הגאון.

בפירושו על משלי, ז', ו: "כי בחלון ביתי בעד אֶשְׁנָבִי נשקפתי" רינ"ח מצטט את ביאורו של רד"ק, שלפיו "אֶשְׁנָבִי עניינו חלון, ומוסיף, כי רב סעדיה ז"ל פירש שהוא הנקרא בלשון ערב 'שבאד'. אולם בכל הגירסאות של תרגום רס"ג שבידינו, הלשון איננה 'שבאד' אלא 'משכאה', שעניינה גומחה בלתי מפולשת בקיר, שבה מניחים את הנר או המנורה.⁶³ אי-אפשר לומר, שנתחלף לו לרינ"ח תרגומו של רס"ג למלה 'חלון' בתרגומו למלה 'אשנבי', שכן גם את 'חלון' לא תרגם רס"ג 'שבאד', אלא 'כוה', שהוא אכן 'חלון', 'צוהר'.

מאידך, יש ורינ"ח מייחס לרס"ג ביאורים לא לו. בפירושו על משלי, ל', טו: "לעלוקה שתי בנות הב הב" רינ"ח מביא את ביאורו של הגאון, שלפיו 'עלוקה' היא 'שרץ משרצי

עמ' 26. לפירוש רס"ג ראה: רס"ג, משלי, עמ' ס. בתרגומו לפסוק הנ"ל מספר משלי הגאון מתרגם את הפועל "רהב" באמצעות השורש הערבי גר"ב, וכן תרגם גם בשני הפסוקים שהביא לראיה מספר תהלים.

ראה מראה המקום לעיל, חלק א של המאמר, הערה 1, עמ' 711.

אישוש לכך שזו היא הגירסא הנכונה של תרגום רס"ג אפשר למצוא בעקיפין במילונייה של ר' יונה אבן גינאח ור' שלמה אבן פרחון. בספר השורשים שלו ר' יונה כותב, כי יש המבארים את "אשנב" כחלון ומוסיף: "ויאלמשכאה' כוה פי אלחאט גיר נאפדיה וגיר ג'אז אדיא אן יתרגים ב'אלמשכאה'" [= "משכאה" הוא גומחה בלתי מפולשת, ואי-אפשר לתרגם לפיכך "משכאה" A. Neubauer, *The Book of Hebrew Roots by Abu'l Walid Marwan Ibn Janah*, Oxford, 1875. שורש שני"ב. והשווה הדברים המובאים במלון הערבי הגדול "לסאן אלערב" בשם אבן סידה: "כל כוה ליסת בנאפדיה - משכאה" = כל גומחה שאיננה מפולשת היא 'משכאה'. מסורת דומה מובאת שם גם בשם אבו מנצור [בירות, 1968, שורש שכי"א]]. מכיון שריב"ג הכיר היטב את חיבורי הגאון והירבה להיעזר בהם, או לחליפין להתפלמס עמם, נראה לי, שריב"ג מתייחס במקום זה לתרגומו של רס"ג על המלה "אשנבי". ר' שלמה אבן פרחון, המדקדק בן המאה השתים-עשרה, כותב במילונו, כי "אשנב" פירושו "חור או חלון" (מחברת הערוך, מהדורת שטרן, פרסבורג, תר"ד [דפוס-צילום ירושלים, תשי"ל], שורש שני"ב). סבורני, כי הביאור "חור", להבדיל מהביאור "חלון", יסודו בתרגומו הערבי של רס"ג שהובא לעיל (אבן פרחון הכיר את חיבורי הגאון, והוא מצטט מהם [על-פי המבוא] בשורשים: דיי"ש, חו"ר [פעמיים], ידי"ע, סב"ב, עיי"ש ועיי"ש).

הוצאת תבונות מכללת הרצוג

המים, בלשון ערב 'עלאקה', ומוצץ הדם משתי קצוותיו, וזה טעם 'שתי בנות הב הבי' (עמ' 184). אולם בתרגומו ובביאורו הארוך הגאון מפרש, כי 'עלוקה' עניינה 'היעדר' [עדם' בלשון המקור]. יתרה מזאת, בראשית דיונו בפסוק ריניח מביא את דעת הגאון, כי "טעם 'לעלוקה' אפס וכליון". נראה, לפיכך, כי צדק המהדיר, שהעיר (שם, הערה 6), כי יש לתקן את הגרסה ולקרוא: "והרב טודרוס ז"ל", אשר נזכר בסוף הפירוש⁶⁴.

פירוש אחד שריניח מביא בשם רס"ג, לא מצאתי מקורו. בפירושו על משלי, ז', טז: "מרבדים כבדתי ערשי חטבות אטון מצרים" ריניח כותב: "רב סעדיה ז"ל פירש 'מרבדים' שהם הנקראים בלשון חז"ל 'כילות', וזה טעם 'חטבות אטון מצרים', שהם תלויות גבוהות וחטבות במיתרי מצרים החזקים. ויהיה 'חטבות' מעניין 'וה' האמירך היום' (דברים, כ"ו, יח) ותרגום אונקלוס 'חטבך יומא דין', והאמיר באילן הענף העליון, וכן 'אטון מצרים' מעניין 'מיתריהם' (שמות, ל"ה, יח), שתרגם אונקלוס 'אטוניהון'". אולם רס"ג מתרגם את שם העצם 'מרבדים' במלה 'נגיוד', שהוראתה: 'מצעים', ואת 'חטבות אטון מצרים' - "ואראיכא מן חשו מצר" [=מושבים ממולאים במילוי מצר]".⁶⁵ בפירושו הארוך אין הוא מבאר את הפסוק כלל, ואורכו של הפירוש המובא אצל ריניח שולל את האפשרות, שהוא נשמט בשגגה מן הטקסט המקורי על-ידי מעתיק. מאידך, לשונו של ריניח קרובה מאוד מבחינה עניינית וסגנונית ללשונו של ר' יונה אבן גינאח בספר השורשים (שורש רב"ד): "מרבדים רבדתי ערשי מסכים שמשימים נגד המיטות בבית. ומחזק העניין הזה אומרו: 'חטבות אטון מצרים', ורצונו לומר, כי המרבדים, והם המסכים, תלויים במיתרים העשויים במצרים. וגזרת 'חטבות' מתרגום 'וה' האמירך היום', אשר הוא 'חטבך יומא דין', כלומר: רוממך והעלך, ומוזה נאמר לסעיף העליון 'אמיר' - 'גרגרים בראש אמיר' (ישעיה, י"ז, ו). ו'אטון' דומה לתרגום 'מיתריהם', אשר הוא 'אטוניהון'". נראה לי, לפיכך, כי הפירוש הנ"ל איננו לרס"ג, והוא יוחס לו בטעות ע"י ריניח או ע"י מעתיק טועה.

במאמר זה עסקנו בפירושי רס"ג שהובאו בחיבוריו של ריניח בשמו של הגאון. ברם, השפעתו של רס"ג על ריניח באה לידי ביטוי לא רק בציטוטים הרבים מביאוריו, אלא גם בפירושו הרבים המובאים שלא בשמו. את חלקם ראה ריניח במו עיניו, וחלקם חדר לפירושו באמצעות ביאוריהם של פרשנים אחרים, דוגמת ראבי"ע, ומדקדקים דוגמת ריב"ג ורד"ק. כמה מהתרגומים הערביים שריניח מביא בפירושו לספר משלי מתאימים לאלה של הגאון. כך, למשל, הוא מתרגם שם העצם "הון" (כ"ט, ג) במלה הערבית 'מאלי', ואת שם-העצם "מְתַלְעֵתִיו" (ל', יד) במלה הערבית 'אניאב', כפי שעושה זאת הגאון. פירושים נוספים המושפעים מרס"ג: "פני המן חפוי" (אסתר, ח', ח), משום שמנהגם של עבדי מלך פרס היה לכסות את פני מי שהמלך קצף עליו, כדי שלא יראהו עוד; דברי אליהוא לאיוב: "וּחַךְ יִטְעַם לֹאכְל" (איוב, לד, ג) עניינם: "כחִיךְ יִטְעַם לֹאכְל"⁶⁶.

⁶⁴ על זהותו של רב טודרוס ראה במבוא לפירוש, עמ' 8.

⁶⁵ פירושו זה של הגאון מצוי גם במלוננו הגדול "האגרון" (מהדורת אלוני, ירושלים, תשכ"ט, עמ' 189, ערך 'אטון'; עמ' 218, ערך 'חטבות').

⁶⁶ שתי הדוגמאות האחרונות נדונו בהרחבה בחלק א' של המאמר.